

Andrzej Rykała

**W REAKCJI NA POWOJENNĄ  
PRZEMOC ANTYSEMICKĄ**

Samoobrona Żydów w Łodzi –  
uwarunkowania  
społeczno-polityczne  
i przestrzenne



W reakcji na powojenną  
przemoc antysemicką



WYDAWNICTWO  
UNIWERSYTETU  
ŁÓDZKIEGO

Andrzej Rykała

**W reakcji na powojenną  
przemoc antysemicką**

Samoobrona Żydów w Łodzi –  
uwarunkowania  
społeczno-polityczne i przestrzenne

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego  
Łódź 2020

Andrzej Rykała – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych  
Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych  
90-142 Łódź, ul. S. Kopcińskiego 31

Recenzentka

*Helena Datner*

Redaktor inicjujący

*Beata Koźniewska*

Opracowanie redakcyjne

*Beata Bińko*

Rysunki

*Anna Wosiak*

Skład i łamanie oraz projekt okładki

*Marianna Cielecka*

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Żydowski Dom Kultury chroniony  
przez uzbrojonych strażników (ze zbiorów Żydowskiego Instytutu  
Historycznego im. E. Ringelbluma w Warszawie)

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Andrzej Rykała, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09325.19.o.M

Ark. druk. 14,0

ISBN 978-83-8142-860-6

e-ISBN 978-83-8142-861-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

[www.wydawnictwo.uni.lodz.pl](http://www.wydawnictwo.uni.lodz.pl)

e-mail: [ksiegarnia@uni.lodz.pl](mailto:ksiegarnia@uni.lodz.pl)

tel. (42) 665 58 63

*Książkę tę  
poświęcam pamięci  
zamordowanych Ocalałych z nazistowskiej maszyny zagłady –  
polskich Żydów, „którzy pragnęli jedynie wrócić do swoich domów”,  
i dedykuję  
Beniaminowi, Idzie, Julicie*

## SPIS TREŚCI

- 9 WSTĘP  
Założenia teoretyczno-metodologiczne i motywacje badawcze
- 25 ROZDZIAŁ 1  
Geneza, rozwój i wymiar przestrzenny skupiska żydowskiego w Łodzi do drugiej wojny światowej – w zarysie
- 39 ROZDZIAŁ 2  
Odbudowa powojennych skupisk żydowskich w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem Łodzi) w kontekście przemocy antysemitycznej
- 81 ROZDZIAŁ 3  
Pogrom kielecki i jego konsekwencje społeczno-przestrzenne
- 89 ROZDZIAŁ 4  
Centralna Komisja Specjalna – początki, struktura organizacyjno-przestrzenna, stan posiadania
- 113 ROZDZIAŁ 5  
Żydowska samoobrona w Łodzi – geneza, infrastruktura, działacze
- 129 ROZDZIAŁ 6  
„Ja, niżej podpisana [...], oświadczam, co następuje”. Indywidualne przypadki zagrożenia bezpieczeństwa fizycznego Żydów odnotowane przez Komisję Specjalną w Łodzi
- 135 ROZDZIAŁ 7  
Stan bezpieczeństwa ludności żydowskiej oraz działalność Komisji Specjalnej w regionie łódzkim
- 155 ROZDZIAŁ 8  
Wyzwanie – wybory do sejmiku w styczniu 1947 roku

165	ROZDZIAŁ 9 Parametry przestrzenne działalności żydowskiej samoobrony w Łodzi
173	ZAKOŃCZENIE Kres Komisji Specjalnej w jej ogólnopolskim i łódzkim wydaniu
183	Aneks
205	Bibliografia
217	Indeks



## WSTĘP

### Założenia teoretyczno-metodologiczne i motywacje badawcze

Dzieje Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej ustępują pod względem rozpiętości i różnorodności badań im poświęconych okresom bezpośrednio wcześniejszym: Zagłady i międzywojnia. Dysproporcje te są w pełni oczywiste – na dwudziestolecie poprzedzające wybuch największego w historii ludzkości konfliktu zbrojnego przypada niezwykle różnorodne, choć dławione narastającym antysemityzmem, życie liczącej niemal 3,3-miliona ludzi społeczności. Ukształtowanemu na ziemiach polskich w ciągu kilku stuleci największemu skupieniu narodu żydowskiego w świecie<sup>1</sup>, będącemu zarazem centrum intelektualnym i kulturowym tej społeczności, kres przyniosła eksterminacja przeprowadzona przez Trzecią Rzeszę. Pochłonęła życie 3 mln polskich Żydów (90% populacji). W jej rezultacie bezpowrotnemu zniszczeniu uległa unikatowa, tworzona od tysiąca lat kultura duchowa i materialna. Dramatyczne losy polskich Żydów w czasie drugiej wojny światowej zrodziły więc potrzebę skrupulatnego zabezpieczania, gromadzenia oraz opracowywania wszelkich materiałów dokumentujących ten okres. „Zbadanie całokształtu procesu zagłady żydostwa”<sup>2</sup>, ujawniające, „do jakich otchłani upodlenia i barbarzyństwa stoczyła się «Trzecia Rzesza»”, obnażające „prawdziwe oblicze nienasyconej krwiożerczej bestii” hitleryzmu<sup>3</sup>,

<sup>1</sup> W międzywojniu ustępującemu już jednak diasporze Żydów w Stanach Zjednoczonych.

<sup>2</sup> Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej AŻIH), Centralna Żydowska Komisja Historyczna (dalej CŻKH), sygn. 303/xx/5, Statut Żydowskiego Naukowego Instytutu Historycznego.

<sup>3</sup> AŻIH, CŻKH, sygn. 303/xx/38, Cele i zadania CŻKH w Polsce opracowane przez jej dyrektora F. Friedmana.

przyczyniło się zatem do odtworzenia – w postaci licznych publikacji – tej „najtragiczniejszej karty”<sup>4</sup> w dziejach narodu żydowskiego.

Powojenny okres w dziejach polskich Żydów, charakteryzujący się radykalnym zmniejszeniem ich stanu liczbowego, skrajnie trudnym położeniem materialnym (bezdomnością, bezrobociem) i psychicznym (poczuciem osamotnienia, wyobcowania, zbędności) oraz niezdolnością z przyczyn obiektywnych i subiektywnych do podjęcia wzorem przeszłości wielotorowej aktywności we własnym środowisku etnicznym, nie ogniskował zrazu uwagi porównywalnej z zainteresowaniem czasami wojny czy chociażby międzywojnia, i to zarówno od strony badawczej, jak i czysto poznawczej.

Mimo że ziemie polskie stały się największym, w sensie dosłownym i symbolicznym, cmentarzem narodu żydowskiego, a zapaść demograficzna i psychologiczna, w jakiej znaleźli się ocalali, nie pozwalała wielu z nich uznać za realny plan odbudowy życia w tak naznaczonym miejscu – zwłaszcza w perspektywie powołania na Bliskim Wschodzie własnej siedziby narodowej – zwolenników zyskała również opcja pozostania w dotychczasowej ojczyźnie i współdecydowania o jej losach, tym razem, jak zakładano, już na równych prawach z innymi obywatelami. Zarówno orędownicy odbudowy życia w Polsce, jak i afirmanci syjonizmu – wśród nich dopuszczający możliwość utrzymania trwałego osadnictwa żydowskiego w kraju lub je wykluczający – podjęli jednak dość szybko niezwykle ożywioną, biorąc pod uwagę tużpowojenne warunki, działalność w ramach życia zbiorowego<sup>5</sup>. Wpasowali ją – zobligowani nie tylko liczebnością i kondycją reprezentowanych przez siebie

4 AŻIH, CŻKH, sygn. 303/xx/37, Sprawozdanie dyrektora CŻKH F. Friedmana; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej AIPN), sygn. GK 162/1114, Pismo dyrektora CŻKH F. Friedmana do Komisji Głównej dla Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 16 września 1945 r.; tamże, Pismo dyrektora CŻKH F. Friedmana do Komisji dla Badania Zbrodni Niemieckich, 31 października 1945 r.

5 Wybory tożsamościowe, ideowe i polityczne polskich Żydów po Zagładzie były silnie sprzęgnięte z ich kondycją psychiczną, społeczną, fizyczną i materialną. Bez odwołania do niej powojennych wyborów dokonywanych przez ludność żydowską nie da się, zdaniem Ewy Koźmińskiej-Frejłak, w pełni czytelnie przedstawić. E. Koźmińska-Frejłak, *Kondycja ocalałych. Adaptacja do rzeczywistości powojennej (1944–1949)*, [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011, s. 126.

środowisk ideologicznych, lecz także ograniczeniami stawianymi przez instalowany w kraju reżim polityczny – w formę względnej autonomii narodowo-kulturalnej. Była ona solidną ramą do odbudowy podstaw egzystencji materialnej, kultury oraz – co było swoistym ewenementem w ówczesnych realiach ustrojowych – zróżnicowanej sceny partyjnej.

Ustanowienie samorządności stworzyło też dla Żydów – skłonnych niekiedy z powodu tragicznych doświadczeń wojennych do „ucieczki od grupy” pochodzenia<sup>6</sup> – pewien punkt odniesienia do oceny własnej sytuacji. Miała ona wpływ na kształtowanie się postaw i działań tych jednostek, utożsamianie się, bądź nie, z zespołem norm i wartości społeczności objętej autonomią, prowadząc ostatecznie do samoidentyfikacji tych osób. Samorządność instytucjonalna nie tylko więc stanowiła prawne i administracyjne ramy dla społeczności żydowskiej, ale uzupełniała i wzmacniała jej odradzanie się i powojenne trwanie.

Autonomia narodowo-kulturalna, różne opcje tożsamościowe i ruchy migracyjne polskich Żydów, sprzęgnięte z układem wzajemnych odniesień większości z mniejszością oraz etapowością powojennej historii Polski, nie mogły ująć uwadze badaczy. Zainteresowanie tym okresem w dziejach polskich Żydów wymagało jednak nabrania doń większego dystansu czasowego, aby „dzisiaj” stało się „wczoraj”. Spojrzenia z odleglejszej perspektywy historycznej nie wymagał natomiast temat Holokaustu. Jego skala i wyjątkowość ustanawiały wręcz imperatyw badawczy, polegający na pełnym zobrazowaniu bezprzykładnej zbrodni na Żydach. Zbadanie całokształtu Zagłady miało posłużyć również do opracowania dziejów hitlerowskiej okupacji ziem polskich, a ponadto dostarczyć dowodów w procesach sądowych toczonych przeciwko zbrodniarzom wojennym.

Podjętej z potrzeby chwili i zobowiązań moralnych wobec pomordowanych tematyce Holokaustu<sup>7</sup> towarzyszyły badania nad dziejami

6 „Postawą ucieczki od grupy” nazwała Irena Hurwic-Nowakowska chęć zrewanżowania przez Żydów związków ze środowiskiem swojego pochodzenia. I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996, s. 90, 140.

7 Gromadzeniem, inwentaryzacją, opracowywaniem i redagowaniem materiałów dokumentujących doświadczenia wojenne polskich Żydów zajęła się powołana w 1944 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna, przekształcona po trzech latach w Żydowski Instytut Historyczny. Więcej na temat obu instytucji m.in. w: N. Grüss,

Żydów do 1939 r., ze szczególnym uwzględnieniem dwudziestolecia międzywojennego. Rozpoczęty natomiast już po upływie zaledwie kilku lat od zakończenia okupacji demontaż żydowskiej autonomii narodowo-kulturalnej, którego rezultatem było upaństwowienie lub zlikwidowanie wchodzących w jej skład agend, a tym samym pozbawienie Żydów instrumentów realnego oddziaływania na własne środowisko w następnych dziesięcioleciach, nie sprzyjał podejmowaniu dogłębnych badań nad tak krótkim okresem, mimo że stanowił on fenomen w powojennej historii tej mniejszości. Niebagatelne znaczenie miała też przeszkoda natury technicznej, jaką był nieskompletowany i nieuporządkowany materiał źródłowy dokumentujący wielotorowość życia organizacyjnego polskich Żydów, a sporządzony i zgromadzony przez wyznaczający ramy autonomii Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP) – największą i najważniejszą instytucję tej społeczności w latach 1944–1950.

Podjęcie po pewnym czasie refleksji badawczej nad powojennymi losami ludności żydowskiej zaowocowało rosnącą sukcesywnie liczbą publikacji, będących zarówno autorskimi monografiami, jak i artykułami oraz rozdziałami w opracowaniach redagowanych przez uznanych autorów. Najwięcej tekstów poświęcono, co wydaje się zrozumiałe, sytuacji ludności żydowskiej w drugiej połowie lat czterdziestych, gdy wykształcił się model samorządności narodowo-kulturalnej, wraz z objętym jej ramami pluralizmem form życia zbiorowego. Przemiany położenia mniejszości żydowskiej po demontażu „instytucjonalnego

*Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, Łódź 1946; M. Horn, Działalność naukowa i wydawnicza Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy CKŻwP i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1945–1950, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1985, nr 1/2 (133/134); tenże, Działalność naukowa Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1947–1996, [w:] Żydowski Instytut Historyczny. 50 lat działalności, red. A. Żbikowski, E. Biernacka, Warszawa 1996; J. Tomaszewski, Żydowski Instytut Historyczny w polskiej historiografii, [w:] tamże; Instytut. 70 lat historii ŻIH w dokumentach źródłowych, wybór i oprac. H. Datner, O. Pieńkowska, Warszawa 2017; A. Rykała, Żydowski Instytut Historyczny jako instytut i stowarzyszenie. Profil działalności i zmiany prawno-organizacyjne, „Studia Judaica” 2017, nr 2 (40); A. Żbikowski, Żydowski Instytut Historyczny. 70 lat badań nad dziejami polskich Żydów. Pisane z perspektywy historyka Zagłady, Warszawa 2017.*

separatyzm” w 1950 r., a więc w okresie reglamentacji przez władze państwowe możliwości nieskrępowanego, ideowego lub narodowościowego (religijnego) samoorganizowania się, nie wzbudzały natomiast zrazu większych zainteresowań. Z czasem i one nabrały impetu. Skoncentrowały się na falach „masowej” – jak na wielkość powojennego skupienia żydowskiego – emigracji, opcjach tożsamościowo-pokoleniowych i pozostających z nimi w korelacji procesach asymilacji, instytucjonalnych formach podtrzymywania i pielęgnowania tożsamości religijnej, narodowej tudzież kulturowej, aż wreszcie powrotach do żydostwa w okresie demokratyzacji życia w Polsce. Jako problem badawczy na aktualności i wadze nie tracił zaś, niezależnie od okresu objętego analizą, antysemityzm.

Z polskich opracowań monograficznych obrazujących wielotorowość działań w zakresie życia zbiorowego (1944–1950) – podejmujących ten temat w wymiarze ogólnym lub ograniczonym do jej wybranych sfer – można wymienić takie między innymi pozycje, jak: *Polacy, Żydzi, komunizm. Anatomia półprawd 1939–68*, autorstwa Krystyny Kersten (1993); *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej* Szyi Bronsztejna (z tego samego roku); *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, pod redakcją Jerzego Tomaszewskiego (z tegoż roku), zawierające obszerny rozdział pióra Józefa Adelsona o okresie tużpowojennym, pt. *W Polsce zwanej Ludową; Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe* Aliny Całej i Heleny Datner-Śpiewak (1997); *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 r.*, pod redakcją Augusta Grabskiego, Macieja Pisarskiego i Alberta Stankowskiego (z tego samego roku); *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950* Bożeny Szaynok (2000); *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 r.* Grzegorza Berendta i Augusta Grabskiego (2001); *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)* Natalii Aleksion (2002); *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944–1949* (z tegoż roku), *Między emigracją a trwaniem. Syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocaulu* (2003), *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)* (2004) – wszystkie autorstwa Augusta Grabskiego; *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej* Andrzeja Rykały (2007)<sup>8</sup>; *Następstwa zagłady Żydów*.

8 Na podstawie maszynopisu pracy doktorskiej autora z 1999 r.

*Polska 1944–2010*, pod redakcją Feliksa Tycha i Moniki Adamczyk-Garbowskiej (2011).

Po wydaniu tej ostatniej, monumentalnej książki światło dzienne ujrzał wyjątkowy cykl opracowań poświęconych CKŻP – instytucji sprawującej polityczno-urzędową zwierzchność nad odbudową życia żydowskiego w Polsce. Najszerzą formułę do zobrazowania tego wyjątkowego stowarzyszenia<sup>9</sup> przyjął August Grabski, nakreślając z perspektywy historyczno-politycznej jego genezę, rozwój i kres działalności. W monografii *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna* (2015), tytułową organizację przedstawił on jako kluczową dla obudowy życia ocalałych, będącą emanacją większości partii występujących na żydowskiej scenie politycznej. Pozostałe tomy serii monograficznej poświęcono wybranym dziedzinom działalności CKŻP oraz agendum powstałym w celu roztoczenia nad nimi zwierzchnictwa, wraz z określeniem ich dynamiki. W książce zatytułowanej *Sąd Społeczny przy CKŻP. Wojenne rozliczenia społeczności żydowskiej w Polsce* (2014) Andrzej Żbikowski omówił złożoną, wrażliwą, a przede wszystkim bolesną kwestię wewnętrznych rozliczeń podejmowanych w środowisku żydowskim za lata okupacji. Z kolei Piotr Kendziorek w pracy *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP* (2016), przedstawił – na tle szeroko zakreślonych koncepcji ideologicznych – spektrum działań podejmowanych na rzecz odbudowy trwałych podstaw egzystencji materialnej ludności żydowskiej, których gwarancją miała być realizacja polityki tzw. produktywizacji, polegającej na zmianie tradycyjnej struktury zatrudnienia (zwiększeniu udziału pracujących w przemyśle, sektorze spółdzielczym oraz gospodarce rolnej). W tym samym roku światło dzienne ujrzało jeszcze jedno dzieło odsłaniające bardzo wrażliwą sferę objętą zasięgiem działalności Komitetu. Jej zakres merytoryczny oddaje w pełni tytuł publikacji: *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, której autorką jest Helena

<sup>9</sup> Centralny Komitet Żydów w Polsce z siedzibą w Warszawie został wpisany do Rejestru Stowarzyszeń i Związków (nr 95) na mocy postanowienia Prezydenta m.st. Warszawy z 29 maja 1946 r. „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej”, 22 maja 1947 r.

Datner. Naświetliła ona – w sposób adekwatny do poruszanej problematyki: delikatny i empatyczny, a zarazem obiektywny – niezwykle trudne w powojniu położenie dzieci żydowskich, pozbawionych elementarnego poczucia bezpieczeństwa i godności, a w wypadku starszych nierzadko sensu życia. Najmłodszym ocalałym, wymagającym długotrwałej rehabilitacji fizycznej i psychologicznej, pomoc i powrót do normalnego życia zapewniały – poddane przez autorkę wnikliwej analizie – żydowskie domy dziecka (odwołujące się do lewicowych wartości i sprawdzonych wzorców wychowawczych, w tym korczakowskich) oraz szkoły. Rok później omówienia doczekała się żydowska kultura i sztuka. Agnieszka Żółkiewska w książce zatytułowanej *Zerwana przeszłość. Powojenne środowisko żydowskiej inteligencji twórczej. Pomoc materialna i organizacyjna ze strony CKŻP* ukazała aktywność wyniszczzonego i zdziesiątkowanego przez wojnę świata artystyczno-literackiego, skupionego w trzech, mających przedwojenną tradycję, organizacjach: Związku Literatów i Dziennikarzy Żydowskich, Związku Artystów Scen Żydowskich oraz Żydowskim Towarzystwie Krzewienia Sztuk Pięknych. W centrum podejmowanych tematów twórcy żydowscy, niezależnie od proveniencji językowej (jidyszowej czy polskiej), sytuowali doświadczenie Zagłady, które obok antysemityzmu i komunizmu wpływało również na ich postawy artystyczne i wybory ideowe.

Na wspomnianą serię złożyło się dotychczas jeszcze jedno opracowanie, które ze względu na podjęty na kartach niniejszej książki problem badawczy zasługuje na odrębne potraktowanie. To *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce z 2014 r.*, pióra Aliny Całej, która objęła rozważaniami genezę i likwidację formacji powołanej do zabezpieczenia życia ocalałych i ochrony instytucji służących ich potrzebom. Dobrany pod kątem zastosowanych metod (antropologicznych i historycznych) materiał źródłowy pozwolił wybrane aspekty działalności komisji przedstawić również przy uwzględnieniu klucza przestrzennego, umożliwiającego wgląd w specyfikę pracy terenowych oddziałów tytułowych komisji. Pozycja Aliny Całej była dla autora tej książki jednym z podstawowych źródeł inspiracji w określeniu problemu badawczego. Stanowiła zarazem zasób wielu ważnych informacji. Ich wykorzystanie pozwoliło między innymi odsłonić,



tym razem z perspektywy geograficznej, a właściwie geograficzno-historycznej<sup>10</sup>, lokalny wymiar małego wycinka pluralistycznego

<sup>10</sup> O specyfice współczesnych polskich badań geograficznych mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych zob. m.in.: P. Eberhardt, *Osiągnięcia naukowe polskiej geografii narodowości*, „Czasopismo Geograficzne” 2010, t. 81, nr 3, s. 139–152; M. Sobczyński, *Interakcja „badacz–podmiot badania” w studiach nad mniejszościami w Polsce*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2012, t. 1: *Granice – mniejszości narodowe i religijne – dziedzictwo*, red. A. Rykała, s. 95–112; M. Barwiński, *Struktura narodowościowa Polski w badaniach geograficznych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 17, s. 113–146; A. Rykała, *Dlaczego razem? Uwagi o relacjach między geograficzno-historyczną i geograficzno-polityczną perspektywą metodologiczną i poznawczą*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2012, t. 1, s. 13–37; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005; M. Koter, *Geographical classifications of ethnic minorities*, „Geographica Slovenica” (Ljubljana) 1993, nr 24; *Geografija in narodnosti. Geography and ethnicity*, red. A. Gosar; J.A. Wendt, J. Czerwionka, *Contemporary research problems of Polish minority in western Ukraine*, [w:] *Regional Development and Public Administration in the Context of General Tendencies of XXI century*, red. W. Szymańska, Słupsk–Kharkov 2015, s. 118–130; K. Heffner, *Ethnically mixed regions in the Polish conceptions of regionalisation: the Opole Region in Silesia*, [w:] *The Political Geography of Current East-West Relations*, red. J. Burdack, F.-D. Grimm, L. Paul, Leipzig 1998, s. 214–230; T. Komornicki, *Granica polsko-białoruska jako bariera przestrzenna*, [w:] *Współczesne problemy badawcze geografii polskiej – geografia człowieka*, red. D. Świątek, M. Bednarek, P. Siłka, Warszawa 2008, s. 55–61; T. Marszał, *Rozmieszczenie i struktura społeczno-demograficzna ludności pochodzenia polskiego w Roche la Moliere*, „Przegląd Polonijny” 1989, nr 3, s. 89–104; M. Soja, A. Zborowski, *Wymiar etniczny struktury społecznej Krakowa – przeszłość i czasy współczesne*, „Peregrinus Cracoviensis” 2011, z. 22, s. 217–231; R. Matykowski, *Udział i zróżnicowanie poparcia mniejszości narodowych w Polsce w wyborach parlamentarnych z dn. 21.10.1997*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 1997, nr 2, s. 261–272; A. Awramiuk-Godun, *Zróżnicowanie kulturowe Polski a kształcenie geograficzne*, [w:] *Kierunki rozwoju edukacji w zmieniającej się przestrzeni społecznej*, red. A. Cudowska, Białystok 2011, s. 595–602; D. Piróg, *Edukacja międzykulturowa w polskiej szkole – stan, potrzeby oraz wyzwania (rozważania teoretyczne i wyniki badań)*, [w:] *Wybrane problemy edukacyjne i kulturowe niektórych mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce i Europie*, red. W. Osuch, Kraków 2007, s. 32–40; S. Liszewski, *Rola społeczności żydowskiej w organizacji przestrzeni miejskiej Łodzi*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 30–41; M. Kulesza, *To po nich pozostało... (ślady wielowyznaniowej Łodzi we współczesnym krajobrazie kulturowym miasta)*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 241–326; R. Szul, *„Wskreszanie” języków jako symboli tożsamości, pamięci i przestrzeni narodów*, [w:] *Pamięć, przestrzeń, tożsamość*, red. S. Kaprański, Warszawa 2010, s. 72–101; A. Świątek, S. Kurek, W. Osuch, T. Rachwał, *Jak edukować dzieci romskie? Propozycje dla nauczycieli w zakresie kształcenia*



życia żydowskiego w Polsce w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej, którego wyjątkową – tak jak zresztą większość inicjatyw podejmowanych ówczesnie przez niewielką społeczność ocalałych – emanacją stała się Komisja Specjalna.

Żydowska samoobrona była zbrojną, a więc radykalną odpowiedzią na skomplikowane układające się relacje polsko-żydowskie, którym ton nadawali Polacy wolni od jakiegokolwiek współczucia dla ocalałych, chciwi na nie swój majątek, wychowani w duchu antagonizmu ekonomicznego, inspirowanego przez ideologów antysemityzmu – wywodzących się w dużej mierze ze stronnictw nacjonalistycznych i z hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego<sup>11</sup> – a dodatkowo zindoktrynowani przez okupacyjne prawodawstwo rasistowskie, wykluczające Żydów nie tylko z polskiej wspólnoty narodowej, ale i ludzkiej.

„Skrytobójcze mordy” i „napady uzbrojonych band” dokonywane na wydobywających się z traumy osobistych przeżyć i zmagających z bólem po stracie najbliższych układały się w swoisty gruby sznur koralu, nawlekanych gęsto od czasu wyzwania kolejnych ziem spod okupacji niemieckiej. I tak to postępowało aż do początku lipca 1946 r., kiedy pod wpływem najcięższego z nich wszystko „pękło”<sup>12</sup>. Potrzeba dania odporu dokonującej się, zwłaszcza na polskiej prowincji, czystce etnicznej doprowadziła do jego zinstytucjonalizowania.

*romskiej mniejszości etnicznej*, Kraków 2014; J. Szczepankiewicz-Battek, *Kościół protestancki i ich rola społeczno-kulturowa*, Wrocław 2005; A. Majewska, *Usytuowanie synagog w strukturach jednostek osadniczych województwa śląskiego – koncepcja typologii*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2017, t. 6: *Geneza i rozwój struktur przestrzennych osadnictwa*, red. T. Figlus, s. 243–266; J. Dzieciuchowicz, E. Klima, S. Mordwa, W. Retkiewicz, *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Łódź 2004; M. Kowalski, *Wyznanie a preferencje wyborcze mieszkańców Białostocczyzny (1990–1997)*, „Przegląd Geograficzny” 1998, t. 70, nr 3/4, s. 269–282; S. Kałuski, *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017. Zob. też: A. Lisowski, *Refleksje nad rozwojem geografii: od problemu dezintegracji do problemu tożsamości dyscypliny*, [w:] *Geografia u progu XXI wieku*, red. A. Jackowski, Kraków 2004, s. 77–85; A. Jackowski, *Czy geografia pozostanie geografią? Rozważania na czasie*, „Czasopismo Geograficzne” 2015, t. 86, nr 1/2, s. 3–21.

<sup>11</sup> Więcej na temat „doświadczeń Kościoła katolickiego z Żydami i Holocaustem” m.in. w: J. Leociak, *Młyny boże. Zapiski o Kościele i Zagładzie*, Wołowiec 2018.

<sup>12</sup> A. Rykała, A. Wosiak, *Geograficzno-historyczne (polityczne) uwarunkowania genezy i przebiegu wybranych pogromów Żydów na ziemiach polskich od XIX w. do 1946 r.*, [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, red. A. Grabski, Warszawa 2019, s. 566.

Podjęcie zagadnienia żydowskiej samoobrony stworzyło również okazję do przywołania z imienia i nazwiska jej łódzkich członków, ocalenia, chociaż w niewielkim stopniu, indywidualizmu wielu z nich, a także osób, w których imieniu podejmowano interwencje. Żydów, którzy przeżyli piekło Zagłady zgotowanej przez niemieckich oprawców, uszli z życiem przed ścigającymi ich z nie mniejszym niekiedy zapalem do mordowania „sąsiadami” narodowości polskiej<sup>13</sup>. Odarci w większości ze złudzeń co do kondycji ludzkiej, w tym najbliższego im nieżydowskiego otoczenia, podjęli wysiłek obudowy życia na cmenta-

<sup>13</sup> Przypadki współudziału Polaków w zbrodniach na Żydach, zidentyfikowane na podstawie zasobnych materiałów źródłowych, powstałych zwłaszcza w wyniku realizacji dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 31 sierpnia 1944 r. O wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (tzw. sierpniówki), poddali naukowej analizie m.in. Barbara Engelking w pracy *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945* i Jan Grabowski w *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu* oraz oboje autorzy, wydając pod wspólną redakcją *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945* (wszystkie publikacje Warszawa 2011). Współsprawstwo części narodu polskiego w eksterminacji żydowskich współobywateli, ujawnione przy zastosowaniu klucza przestrzennego (w podziale na powiaty), to także temat ostatniego, dwutomowego dzieła pod redakcją obojga tych badaczy, zatytułowanego *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski* (Warszawa 2018). Niewątpliwym przełomem w badaniach nad tabuizowanym na ogół wcześniej negatywnym stosunkiem polskiej większości do mniejszości żydowskiej podczas wojny było nagłośnienie mordu w Jedwabnem za sprawą książki Jana Tomasa Grossa *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka* (Sejny 2000), następnie wszczęta wokół niej ogólnopolska dyskusja. Pokłosiem rozpetanej wówczas debaty były kolejne fundamentalne dzieła poświęcone tej tematyce, np. *Wokół Jedwabnego*, pod redakcją Pawła Machcewicza i Krzysztofa Persaka (t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002), *My z Jedwabnego* Anny Bikont (Warszawa 2004), *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941* Andrzeja Żbikowskiego (Warszawa 2006). Warto nadmienić, że niemal ćwierć wieku przed publikacją *Sąsiadów* jako pierwszy próbę przełamania milczenia wokół antyżydowskiej przemocy w lipcu 1941 r. podjął Szymon Datner w artykule *Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim*, zamieszczonym na łamach „Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1966, nr 4 [60]). Kilka lat natomiast po apogeum dyskusji wywołanej pracą Grossa, genezie i przebiegowi aktów kolektywnego terroru w Jedwabnem i nie tylko książki poświęcili m.in. Witold Mędykowski (*W cieniu gigantów. Pogromy Żydów 1941 r. w byleży sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012) i Mirosław Tryczyk (*Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015).

rzu własnego narodu. Znaleźli w sobie pokłady aktywności ukierunkowanej na niesienie pomocy innym ofiarom, podobnie do nich doświadczonym przez wojnę. Choć wielu członków tej paramilitarnej formacji kraj tak silnie naznaczony śmiercią własnego narodu traktowało już jako tymczasowy – do czego w ogromnym stopniu przyczyniły się dławiące resztki nadziei na odbudowę w nim życia tragiczne wydarzenia z początku lipca 1946 r. – swoje ostatnie dni w dotychczasowej ojczyźnie zechcieli spędzić na zabezpieczeniu egzystencji tych między innymi, którzy mimo wszystko właśnie z Polską planowali związać swoje losy.

Wysiłek wówczas podjęty zyskuje dzisiaj niespodziewaną szansę na powtórne o sobie przypomnienie. Powstanie samoobrony może być odpowiedzią – jedną z wielu – na czynione przez rządzący obecnie Polską obóz polityczny próby wprowadzenia kagańca prawnego na podejmowanie badań naukowych dotyczących się drugiej wojny światowej (a ze względu na jej genezę i skutki – także okresu tuż przed nią i po niej). Na podstawie nowelizacji ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (IPN) przewidziano bowiem penalizację za przypisywanie państwu lub narodowi polskiemu udziału lub współudziału w zbrodniach popełnionych przez Trzecią Rzeszę<sup>14</sup>. Oprócz wielu indywidualnych i środowiskowych

<sup>14</sup> W nowelizacji znalazły się również odwołania do zbrodni ukraińskich nacjonalistów i członków formacji kolaborujących z Trzecią Rzeszą, które przyrównano do Holocaustu, oraz czynów popełnionych przez tych pierwszych w latach 1925–1950 na Wołyniu i w tzw. Małopolsce Wschodniej. Do odpowiedzialności, wszczynając śledztwo na podstawie art. 55 ustawy o IPN („Kto publicznie i wbrew faktom zaprzecza zbrodniom dokonany przez ukraińskich nacjonalistów, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”), próbowano pociągnąć Grzegorza Kuprianowicza, będącego z ramienia Towarzystwa Ukraińskiego członkiem Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa przy lubelskim oddziale Instytutu, który w Sahryniu 8 lipca 2018 r., na uroczystości żałobnej poświęconej mordercom Armii Krajowej i Batalionów Chłopskich na miejscowej ludności ukraińskiej, powiedział: „74 lata temu zginęli tu obywatele Rzeczypospolitej – ukraińscy prawosławni mieszkańcy tej ziemi, na której od stuleci żyli ich przodkowie. Zginęli z rąk innych obywateli Rzeczypospolitej, dlatego że mówili w innym niż większość języku oraz byli innego wyznania. Ta zbrodnia przeciw ludzkości popełniona została przez członków narodu polskiego – partyzantów Armii Krajowej będących żołnierzami Polskiego Państwa Podziemnego”. Choć prokurator Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu nie znalazł podstaw do wszczęcia śledztwa (z tytułu naruszenia wspomnianego artykułu), skierował sprawę do „zwyczajnej” Prokuratury Okręgowej w Zamościu w celu zbadania możliwości popełnienia czynu znieważenia Narodu Polskiego (na mocy art. 133 Kodeksu karnego: „Kto publicznie znieważa Naród lub Rzeczpospolitą Polską, podlega karze do lat 3”), którą niezwłocznie wszczęto.

protestów wobec tych postanowień, angażujących również liczące się podmioty stosunków międzynarodowych, najsilniejszą wymowę miały sprzeciwy wyrażane przez ocalałych z Zagłady. Wyrazicielem jednego z nich (do polskiego prezydenta) był powstaniec z warszawskiego getta Simcha „Kazik” Rotem:

Sprzeciwiam się fałszującemu fakty prawu. Ja [...], który walczyłem u boku moich żydowskich siostr i braci przeciwko faszystowskim Niemcom na ulicach i w kanałach warszawskiego getta, pragnę powiedzieć [...], że liczni synowie narodu polskiego czynnie uczestniczyli w eksterminacji narodu żydowskiego w Polsce w okresie zagłady, w deportacjach Żydów z ich miejsc zamieszkania w Polsce, okrutnie się przy tym nad nami znęcając, a po zakończeniu II wojny światowej uczestniczyli w mordowaniu ocalałych z nazistowskiej maszyny zagłady polskich Żydów, którzy pragnęli jedynie wrócić do swoich domów. [...]. Dlatego też ja, Simcha „Kazik” Rotem, stanowczo sprzeciwiam się fałszującemu fakty prawu, które ostatnio zostało uchwalone w Polsce w celu usunięcia z pamięci historycznej owych strasznych czynów wielu Polaków przeciwko narodowi żydowskiemu<sup>15</sup>.

Wbrew zapisom wspomnianej ustawy, wykluczającym mniejszości narodowe (i etniczne) z ogółu Polaków, realizacja podjętego zadania badawczego pozwoli poznać i zrozumieć wycinek losów nie tylko przedstawicieli jednej z tych społeczności, lecz także nas wszystkich, którzy *cuzamen* [צוראמען] przecież składamy się na „Naród Polski – wszystkich obywateli Rzeczypospolitej”<sup>16</sup>. Naświetlenie faktów i danych z powojennego życia żydowskiego, okupionego aktami terroru ze strony większości narodowej – i zorganizowaną na nie odpowiedzią – jest próbą odsłonięcia złożonych relacji wewnątrz tegoż Narodu. Dyskredytowanie lub negowanie ciemnych stron tego złożonego układu wzajemnych odniesień można uznać za tuszowanie przykładów cierpień Polaków, w tym przypadku pochodzenia żydowskiego. Podkreślenie obiektywnej przynależności do Narodu Polskiego nie oznacza bynajmniej

<sup>15</sup> Simcha Rotem, *List powstańca z warszawskiego getta do Andrzeja Dudy*, „Gazeta Wyborcza”, 28–29 kwietnia 2018.

<sup>16</sup> Zwrot zaczerpnięty z preambuły Konstytucji RP. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.

abstrahowania od narodowościowej samoidentyfikacji polskich Żydów (zaprezentowanej chociażby we wspomnianym stanowisku Rotema).

Być może podjęte tu rozważania, ograniczone dość znacząco przestrzenną (zawężoną głównie do Łodzi i regionu łódzkiego) oraz czasową (do niespełna roku) skalą<sup>17</sup>, przyczynią się do przywrócenia pamięci o tych, którzy doświadczywszy podczas hitlerowskiej okupacji tak straszliwej tragedii, naruszającej dogłębnie ich poczucie godności, podjęli – w obliczu powojennego braku bezpieczeństwa i wszechobecnego w dobie instalacji nowego systemu politycznego nieliczenia się z ich pojedynczością – próbę odzyskania osobistej i narodowej dumy, a jedną z form osiągnięcia tego była zbrojna samoobrona.

Przeprowadzona w ramach tego studium geograficzno-historyczna analiza uwarunkowań działalności wspomnianej formacji umożliwiła uchwycenie aspektu przestrzennego rozwoju kolektywnej i jednostkowej przemocy wobec Żydów determinującej w najwyższym stopniu przebieg procesu odbudowywania przez nich skupisk. Spojrzenie z perspektywy geografii – a dokładnie jej pogranicza ustanowionego z historią – skierowano z jednej strony na poszczególne akty terroru antyżydowskiego, aby ich ofiary nie pozostały jedynie atomami skwantyfikowanego modelu przemocy, lecz zachowały swoją pojedynczość. Podejście takie pozwoliło ocalić również jednostkowy wymiar aktywistów samoobrony oraz osób uratowanych przez nich na różne sposoby w wyniku podjętych interwencji (można mówić o ocalonych ocalałych). Dało ponadto sposobność przybliżenia wybranych aspektów życia grupowego Żydów w miejscowościach objętych zakresem analizy (głównie w Łodzi), wraz z określeniem parametrów przestrzennych kształtowania się skupisk żydowskich. W wyniku przyjęcia takiej perspektywy można dostrzec odrębność każdego z nich, będącą funkcją oddziaływania różnorodnych czynników wpływających na siebie i łączących się w określonych warunkach, istniejących w konkretnych miejscach. Z drugiej strony interpretacja geograficzna pozwoliła w sposób

<sup>17</sup> W niektórych aspektach podejmowanych rozważań (antyżydowskiej przemocy wobec ocalałych oraz rozpoczęcia procesu odbudowy skupisk żydowskich) rozpiętość czasowa została poszerzona o retrospektywę sięgającą końca 1944 r. oraz o współczesność, odzwierciedlającą się w stanie badań nad historią Żydów po wojnie. Wydłużenia podstawowego zakresu czasowego wymagało również podjęcie wątków genezy i rozwoju historycznego społeczeństwa żydowskiego w Łodzi.

syntetyzujący zarówno uchwycić proces odbudowy życia żydowskiego w skali całego kraju, jak i określić – pozostający z nim w korelacji – wymiar powojennej przemocy antyżydowskiej, ciągłość, a często również zgodność i współzależność między aktami terroru w szerszej, regionalnej bądź ponadregionalnej, skali.

Do głównych celów opracowania zaliczono:

- przedstawienie rysu historycznego oraz określenie wymiaru przestrzennego skupiska żydowskiego w Łodzi do drugiej wojny światowej;
- analizę przestrzenno-statystyczną procesu odradzania się – w kontekście przemocy antyżydowskiej – skupisk żydowskich w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem ośrodka łódzkiego;
- omówienie starań Żydów o powołanie własnej paramilitarnej formacji obronnej oraz wyjaśnienie genezy i przedstawienie dokonań Centralnej Komisji Specjalnej;
- wyznaczenie zasięgu geograficznego potencjalnej interwencji żydowskiej samoobrony w Łodzi wraz z analizą stanu bezpieczeństwa Żydów w skupiskach podlegających jej zwierzchności;
- przedstawienie działalności oraz ustalenie struktury organizacyjno-przestrzennej żydowskiej formacji paramilitarnej w Łodzi (wraz z identyfikacją i inwentaryzacją instytucji podlegających szczególnemu zabezpieczeniu).

Do realizacji celów został wykorzystany przede wszystkim materiał źródłowy pozyskany w toku kwerendy w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, w zespole Centralny Komitet Żydów w Polsce. Analizą objęto zawartość jego następujących części: Centralnej Komisji Specjalnej, Prezydium i Sekretariatu, a także wydziałów Ewidencji i Statystyki oraz Organizacyjnego.

Lustracji podlegały również zbiory zdeponowane w Archiwum Akt Nowych (odnoszące się do powojennej przemocy antyżydowskiej), Archiwum Państwowym w Łodzi (instytucji żydowskiego życia zbiorowego i sytuacji lokalowej w tym mieście) oraz Archiwum IPN (czołowych postaci Centralnej Komisji Specjalnej i procesu organizacji tużpowojennych badań nad Zagładą).

Przy tak nakreślonych założeniach do realizacji celów badawczych wykorzystano zarówno metody studialne (kameralne i terenowe), jak i techniczne (kartograficzne i statystyczne). Podstawową metodą badań, wynikającą z kwerendy przeprowadzonej w wymienionych instytucjach,

była analiza materiałów źródłowych. W dążeniu do przezwyciężenia wątpliwości wynikających z interpretacji i oceny wiarygodności niektórych archiwaliów przydatny okazał się przetworzony materiał źródłowy zawarty w literaturze przedmiotu i pracach monograficznych poświęconych powojennej historii mniejszości żydowskiej w Polsce.

Niektóre aspekty życia grupowego polskich Żydów przedstawiono w postaci kartograficznej, zwłaszcza różnorodnych tematycznie map, planów i wykresów. Do ich opracowania zastosowano metody GIS (Geographical Information System)<sup>18</sup>.

Na koniec wprowadzenia warto odnieść się do przyjętych w książce zasad prezentacji licznych fragmentów wypisów z dokumentów źródłowych, ponieważ przy ich cytowaniu dokonano pewnych zabiegów edytorskich. Choć generalnie nie ingerowano w treść materiałów, zachowując pisownię wyrazów od wielkiej lub małej litery, poprawiono oczywiste błędy ortograficzne oraz interpunkcję. Pozostawiono styl ówczesnego języka (np. takie formy, jak „partyj”) oraz frazeologię tekstu, usuwając jednak rażące błędy maszynowe. Skrót o niekonwencjonalnym charakterze zostały rozwinięte w nawiasach kwadratowych przy zastosowaniu antykwy. W przypadkach niebudzących wątpliwości ujednolicono pisownię nazwisk występujących w źródłach.

<sup>18</sup> Ich użycie polegało na gromadzeniu materiału faktograficznego (głównie archiwalnego), jego wprowadzeniu do baz danych i programów GIS, a następnie opracowaniu w technologiach tego systemu.